

تحلیل جامعه‌شناختی اشعار احمد شاملو

با استفاده از نظریه «عمل» پیر بوردیو

زهرة فلاحی *

احمد خیالی خطیبی **

محمدصادق فرید ***

چکیده

رابطه جامعه و ادبیات دوسویه است؛ به طوری که هریک بر دیگری اثر می‌گذارد. بوردیو در نظریه عمل به تعامل ادبیات و جامعه و تأثیر متقابل آن دو بر یکدیگر پرداخته است. در مقاله حاضر، با هدف تحلیل جامعه‌شناختی اشعار احمد شاملو با استفاده از نظریه «عمل» پیر بوردیو، سه رکن منش، میدان و کنش در تحلیل اساس قرار داده شده تا طرز تفکر و نوع عملکرد این شاعر نوپرداز معاصر روشن شود. نوع تحقیق در این نوشته، از حیث ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی و براساس هدف، بنیادی-نظری است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که ذهنیت شاعر، که بر مبنای نوع تربیت فردی و اجتماعی در خانواده و جامعه شکل گرفته، منشی ثابت و پایدار است و با ذائقه (منش) خاصی که دارد، در مواجهه با قدرت حاکم (میدان)، به میزان برخورداری از سرمایه‌های موجود، سبک زندگی را انتخاب می‌کند و با توجه به جایگاهی (قطب استقلال) که در آن قرار می‌گیرد، در اثر تضاد دیالکتیکی (بین منش و میدان)، موضعی سخت و به شدت منفی می‌گیرد و کنش‌های متفاوتی نشان می‌دهد که برآیند آن سرودن اشعار سیاسی-اجتماعی و در مرتبه اعلی، نوآوری در زیرمیدان تولید شعر فارسی است.

کلیدواژه‌ها: شعر معاصر، شاملو، نوآوری، بوردیو، نظریه عمل.

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی z.fallahi33@gmail.com
** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی (نویسنده مسئول) ahmadkhatibi840@yahoo.com
*** استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی moh.farbod@iauctb.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۶/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۸

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی، سال ۲۹، شماره ۹۱۵، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۲۱۵-۲۳۵

مقدمه

به عقیده برخی ادب‌پژوهان، سروده‌های اواخر دوره مشروطه آغاز شعر معاصر است. شعر معاصر پدیده‌ای جدید است که در بازه زمانی صدسال اخیر در مسیر نوگرایی و نواندیشی گام گذاشته است. به تعبیر دیگر، شعر معاصر مبین نوآوری و نوپردازی در عناصر و مفاهیم شعری، از قبیل فرم، ساخت، قالب، سبک، محتوا، زبان، موسیقی و... است. در این میان، مبتکران شعر نو جایگاه ویژه‌ای در ادبیات معاصر دارند که نشناختن آن و تحلیل نادرست شعر شاعران نوآور، برداشت‌های نادرستی در پی خواهد داشت. مسئله اصلی این تحقیق، بررسی نوآوری شاملو در شعر معاصر فارسی است که یکی از شاعران نوآور صدسال اخیر است. هدف این تحقیق دستیابی به طرز تفکر و نوع عملکرد شاملو است که بازتاب آن را می‌توان در سروده‌هایش مشاهده کرد. تحلیل اشعار شاعر، با استفاده از نظریه «عمل» بوردیو به ما می‌آموزد که چگونه منش (ذهنیت) شاعر با در نظر گرفتن نوع تربیت فردی و اجتماعی در خانواده و جامعه شکل می‌پذیرد و شاعر با ذائقه خاص خود، در مواجهه با میدان قدرت، چه سبکی از زندگی را انتخاب می‌کند و با توجه به جایگاهی (قطب) که در آن قرار دارد، چه موضعی می‌گیرد و در نهایت، با تأثیر گرفتن از منش خود، چه کنشی نشان می‌دهد و فرآیند این کنش در کدام زیرمیدان تولید ادبی قرار می‌گیرد.

پیشینه تحقیق

بسیاری از پژوهشگران درباره اشعار معاصر از زوایای مختلف تحقیق کرده‌اند. در این مقاله، با استفاده از نظریه «عمل» پیر بوردیو، به تحلیل جامعه‌شناختی اشعار احمد شاملو پرداخته شده است. طبق پژوهش‌های صورت گرفته، تاکنون پژوهشی جامعه‌شناختی درباره اشعار احمد شاملو با استفاده از نظریه «عمل» پیر بوردیو صورت نگرفته است، اما از بین پژوهش‌هایی که با تحقیق حاضر قرابت دارند، می‌توان به مقاله‌های «بررسی بازتاب ستیز اجتماعی در اشعار احمد شاملو» نوشته سید احمد مرتضوی و همکاران (۱۳۹۶)، «بررسی هم‌کنشی و آزادی مثبت در شعر احمد شاملو» نوشته فریبرز رئیس‌دانا (۱۳۸۴)، «مروری بر اندیشه احمد شاملو» نوشته فرهاد فلاح‌خواه (۱۳۸۵)، «شیوه‌های نوآوری در شعر معاصر» نوشته نصرالله دشتی (۱۳۹۰)، «تحلیل مضامین پایداری اخوان ثالث، براساس نظریه عمل پیر بوردیو» نوشته آرزو پوریزدان پناه

کرمانی و رحیم کرمی (۱۳۹۷) و «تحلیل جامعه‌شناسی اشعار جمال‌الدین محمدبن عبدالرزاق اصفهانی» نوشته علی‌اصغر مقصودی و همکاران (۱۳۹۴) اشاره کرد.

روش تحقیق

نوع تحقیق در این مقاله، از حیث ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی و براساس هدف، بنیادی-نظری است. جامعه آماری این تحقیق شاعران نوپرداز معاصر صدساله اخیر و نمونه بررسی شده اشعار احمد شاملو است. در این پژوهش، از شیوه مطالعه کتابخانه‌ای (بررسی متون و محتوای مطالب) استفاده شده و ابزار سنجش و گردآوری اطلاعات در این نمونه‌گیری، فیش، جدول، و کارت است.

مبانی نظری (بحث)

بخش اول: جامعه‌شناسی ادبیات

ادبیات و جامعه دو مقوله‌ای هستند که همواره با هم در رابطه‌اند و در یکدیگر تأثیر متقابل دارند. بنابه گفته بسیاری از محققان، اثر ادبی بازتاب وقایع بیرونی و جامعه‌ای است که صاحب آن به قلم خویش و با خلاقیت ذهنی به آفرینش آن دست می‌زند و شاعر، نویسنده و هنرمند نقش مهمی در این باره دارد. پیوند میان ادبیات و جامعه ناگسستنی است؛ به طوری که تاریخ ادبیات نشان می‌دهد، بسیاری از خالقان آثار ادبی با جامعه و واقعیت‌های آن دست‌به‌گریبان بوده‌اند. «وظیفه نویسنده آن است که کاری کند تا هیچ‌کس از جهان بی‌اطلاع نماند و نتواند خود را از آن مبرا جلوه دهد» (سارتر، ۱۳۴۸: ۴۴). در حدود سال ۱۸۰۰ میلادی، مادام دو استال،^۱ برای اولین بار، تأثیر متقابل ادبیات و جامعه را مطرح کرد: «من بر آنم که تأثیر دین و آداب‌ورسوم و قوانین را بر ادبیات و متقابلاً ادبیات را بر دین و آداب‌ورسوم و قوانین بررسی کنم» (اسکارپیت، ۱۳۹۲: ۱۶). بعدها، لوکاچ بود که ادبیات را با جامعه‌شناسی به‌طور عملی پیوند زد و توانست جامعه‌شناسی ادبیات را به علم اثباتی تبدیل کند و پس از او بزرگانی چون گلدمن،^۲ آدورنو،^۳ کوهلر^۴ و باختین^۵ راه او را ادامه دادند.

جامعه‌شناسی ادبیات به‌شیوه کسانی چون جورج لوکاچ و لوسین گلدمن در ایران به نام جمشید مصباحی‌پور با کتاب *واقعیت اجتماعی و جهان داستان* و نیز با نام جعفر پوینده با

ترجمه کتاب‌هایی چون جامعه‌شناسی ادبیات، درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات و ادبیات، فرهنگ و جامعه رقم خورده است (پارسانسب، ۱۳۹۶: ۱۲).

بخش اول: چارچوب نظریه «عمل» پیر بوردیو

بوردیو در نظریه عمل به تعامل ادبیات و جامعه و تأثیر متقابل این دو بر یکدیگر می‌پردازد. او در نخستین گام سعی دارد یک الگوی نظری از عمل اجتماعی بسازد. او معتقد است که افراد در جامعه بازیگران و کنشگران اجتماع‌اند که به‌طور ذاتی درگیر ماجراها هستند و باید نظریه‌ای از درون تصورات نظری، تعصبات و جهت‌گیری‌ها به‌دست آورند تا به روابط واقعی درون جهان اجتماعی دست یابند که معرف تجربه‌های روزمره آنهاست. معرفت افراد در اجتماع براساس ارتباط آنها با جهان مادی و جهان اجتماعی پایه‌ریزی می‌شود. نظریه عمل این امکان را فراهم می‌آورد که بنابه مورد، به توجیه عمل پرداخته شود؛ چراکه موقعیت عامل در فضای اجتماعی و ویژگی‌های آن در تبیین رفتار مؤثر است. نظریه عمل در پرتو دیالکتیک منش و میدان شکل می‌گیرد؛ زیرا عمل تابع ویژگی‌های کنشگر در تعامل با نیروی یک میدان خاص است و سرنوشت این دیالکتیک را وزن نیروهای درگیر در آن، یعنی نوع منش و نوع میدان، تعیین می‌کند. تمایز، به‌منزله مهم‌ترین ویژگی مدرنیته، هم در منش تجلی می‌یابد و هم در میدان؛ بنابراین، در چارچوب نظریه عمل بوردیو سه مقوله نقش اساسی ایفا می‌کنند: ۱. منش ۲. میدان ۳. کنش.

منش: از نظر بوردیو، منش «دربرگیرنده نظامی از تمایلات است که اصول و باورها، ارزیابی‌ها و قضاوت‌ها و کنش‌ها و رفتار فرد را تشکیل می‌دهد» (گرنفل، ۱۳۸۹: ۱۰۵). بوردیو، در جای دیگر، منش یا عادت‌واره را مجموعه‌ای از قابلیت‌ها می‌داند که فرد در طول حیات خود آنها را درونی و به طبیعت ثانویه تبدیل می‌کند و بدون اینکه آگاه باشد، براساس آنها عمل می‌کند. منش شخصیت فرد را می‌سازد و او را از دیگران متمایز می‌کند. منش شیوه پایدار و خاص جمعی‌ای برای دیدن معناسازی جهان اجتماعی و یک الگوی متمایز فرهنگی است. منش ساختار ذهنی‌ای است که افراد اجتماع از طریق آن با جهان اجتماعی ارتباط دارند.

میدان: «جهان اجتماعی مدرن به فضاهای خرد بی‌شماری تجزیه می‌شود که همانا میدان‌ها هستند. هر یک از این میدان‌ها شرایط بازی، موضوعات و منافع خاص خود را دارد

میدان ادبی، علمی، سیاسی، دانشگاهی، قضایی، بنگاهی، دینی، ژورنالیستی» (شویره و فونتن، ۱۳۸۵: ۱۳۸). میدان یا عرصه، پهنه اجتماعی یا فضایی است که در آن تعداد زیادی از بازیگران (کنشگران یا عاملان) اجتماعی با منش‌های متفاوت و توانایی‌های سرمایه‌ای وارد عمل می‌شوند و به رقابت و مبارزه با یکدیگر می‌پردازند تا بتوانند به حداکثر امتیازات ممکن دست یابند. عرصه‌ها فضاهای زندگی اجتماعی‌اند که به تدریج از یکدیگر مستقل شده و در فرآیند تاریخی به صورت محور روابط اجتماعی و نتایج ویژه‌ای شکل یافته‌اند. عرصه‌ها در عین حال میدان‌های مبارزه و منازعه اجتماعی‌اند. از نظر بوردیو: «در هر اجتماعی میدان‌های متفاوتی را می‌توان مشاهده کرد، میدان طبقات اجتماعی گسترده‌ترین میدانی است که کنشگران در آن زندگی می‌کنند» (بوردیو، ۱۳۹۶: ۴۸). بوردیو برای میدان‌های اجتماعی ویژگی‌هایی برمی‌شمارد که به همه میدان‌ها از جمله میدان تولید ادبی قابل تعمیم است:

۱. هر میدان تحت حاکمیت قواعدی است که عملکرد میدان تابع آن است؛ ۲. هر میدان محل نوعی منازعه است که عمدتاً به شکل منازعه سنت پرستان و سنت‌شکنان ظاهر می‌شود؛ ۳. هر میدان ناظر بر نوعی سرمایه است که منابع میدان را تعریف می‌کند؛ ۴. هر میدان با نوع خاصی از منش هم‌خوانی دارد (پرستش، ۱۳۹۰: ۱۱۲).

شوآرتز ویژگی‌های میدان قدرت را از دیدگاه بوردیو چنین نقل می‌کند: «۱. میدان قدرت، به منزله نوعی فرامیدان، اصل سازمان‌دهنده تمایز و منازعه در همه میدان‌هاست؛ ۲. میدان قدرت طبقه اجتماعی مسلط را طراحی می‌کند» (جمشیدی‌ها و پرستش، ۱۳۸۶: ۲۵).

کنش: کنش محصول رابطه ناخودآگاه منش و میدان و پیامد رابطه منش و میدان است. کنش‌ها بیشتر بر پایه شعور عملی شکل می‌گیرند تا محاسبه عقلانی یا حرکتی درونی با نیت عمدی، یا حتی با قصد برقراری رابطه با دیگری. کنش از دیدگاه جامعه‌شناختی، نه جنبه واکنشی صرف دارد و نه صرفاً آگاهانه و محاسبه‌شده است. این واقعیت که عامل بی‌دلیل عمل نمی‌کند، بدان معنا نیست که عقلانی عمل می‌کند و می‌توان برای عمل او دلیل آورد. البته، این امکان هست که بتوان برای عمل او دلیل آگاهانه یا ناآگاهانه ارائه داد و نیز می‌توان آن عمل را معقول دانست، بدون آنکه کار او عقلانی باشد. از این دیدگاه، عامل اجتماعی (کنشگر) خصلت‌هایی دارد که از راه تجربیات گذشته در وجود او نشسته است و حرکت‌هایی که از او سر می‌زند، براساس تشخیص و بازشناسی محرک‌های شرطی و قراردادی شکل

گرفته‌اند که رغبت پاسخگویی به آنها در عامل وجود دارد و قادر است بدون اعلان آشکار هدفها و بدون محاسبات عقلانی امکانات و ابزارها، راهبردی مناسب و پیوسته تطابق‌پذیر را به کار گیرد. در بحث دربارهٔ نظریهٔ عمل بوردیو، اصطلاحات دیگری نیز مطرح شده است که در ادامهٔ تحقیق به ذکر آنها و ارتباطشان با نظریهٔ عمل پرداخته می‌شود.

سرمایه فرهنگی: قبل از بوردیو، مفهوم سرمایه صرفاً برای سرمایهٔ انسانی و سرمایهٔ طبیعی بازتولیدشده به کار می‌رفت، اما بعدها مفهوم سرمایه به حوزهٔ فرهنگ و هنر نیز راه یافت و مفهوم سرمایهٔ فرهنگی به وجود آمد. سرمایهٔ فرهنگی، از نظر بوردیو، عبارت است از «شناخت و ادراک فرهنگ و هنرهای متعالی، داشتن ذائقهٔ خوب و شیوه‌های عمل مناسب» (فاضلی، ۱۳۸۶: ۴۷). بوردیو، علاوه بر سرمایهٔ فرهنگی، به سه نوع دیگر سرمایه (اقتصادی، اجتماعی و نمادین) نیز معتقد است و اساساً بین این چهار نوع تفاوت‌هایی هم قائل می‌شود. او معتقد است که «در هر میدانی، میان بازیگران یا گروه‌های اجتماعی چهار نوع سرمایه ردوبدل می‌شود که عبارت‌اند از: سرمایهٔ اقتصادی، سرمایهٔ فرهنگی، سرمایهٔ اجتماعی، و سرمایهٔ نمادین» (روحانی، ۱۳۸۸: ۱۵). از نظر بوردیو، همهٔ اشکال سرمایه به هم وابسته‌اند؛ مثلاً، سرمایهٔ اجتماعی می‌تواند به سرمایهٔ اقتصادی تعبیر شود. بوردیو دربارهٔ اشکال گوناگون سرمایهٔ فرهنگی معتقد است که سرمایهٔ فرهنگی مجموعه‌ای از ثروت‌های نمادین است که از یک سو به معلومات کسب‌شده‌ای برمی‌گردد که به شکل رغبت‌های پایدار ارگانیک حالت درونی شده به خود می‌گیرند؛ از سوی دیگر، به صورت موفقیت‌های مادی، سرمایهٔ عینیت‌یافتهٔ میراث فرهنگی به شکل اموال جلوه می‌کند و سرانجام سرمایهٔ فرهنگی می‌تواند به حالت نهادینه‌شده در جامعه به استعدادات فرد عینیت بخشد (شویره و فونتن، ۱۳۸۵: ۹۷).

سرمایهٔ فرهنگی درونی‌شده (تجسمی)، مانند دانش، فرهنگ و زبان، از طریق تلاش، تجربه و استعداد فرد حاصل می‌شود و با مرگ دارندهٔ آن از بین می‌رود و نمی‌توان آن را انتقال داد. سرمایهٔ فرهنگی عینیت‌یافته (عینی) آن است که افراد جامعه هم از آن بهره‌مند می‌شوند و شامل مجموعه‌ای از میراث فرهنگی، مانند آثار هنری، تکنولوژی ماشینی و قوانین علمی، است که در تملک اختصاصی افراد و قابل انتقال به دیگران است؛ مانند کتاب‌ها، اسناد و اشیاء. سرمایهٔ فرهنگی نهادینه‌شده (نهادی) به‌مدد ضوابط اجتماعی و فراهم کردن عنوان‌های معتبر، برای افراد موقعیت کسب می‌کند و قابل واگذاری به دیگران نیست؛ مانند مدارک

ممتازی در شعر و نویسندگی دارند. اینان با خلاقیت و ابتکار و خلق شیوه‌های جدید در سبک‌های ادبی دریچه‌های تازه‌ای از نور و امید را بر ادب‌دوستان ایران زمین گشودند و تحولاتی شگرف در ادبیات فارسی پدید آوردند.

یافته‌های تحقیق

تحلیل جامعه‌شناختی اشعار احمد شاملو با استفاده از نظریه «عمل» بوردیو

می‌توان با توجه به مقوله‌های اساسی نظریه عمل بوردیو، یعنی، منش، میدان و کنش، اشعار شاملو را بررسی کرد تا بتوان به طرز تفکر و نوع عملکرد شاعر (کنش) دست یافت.

– منش: منش اجتماعی شاملو در خانواده‌ای نظامی و آشنا با قانون و مقررات شکل گرفته است. او با اینکه با نظم و نظام تا حدود زیادی آشنا بود، آن را در نظام حکومتی سلسله پهلوی نمی‌دید؛ به طوری که در نوجوانی، زمانی که ۱۷ سال بیشتر نداشت، به علت مشارکت در فعالیت‌های سیاسی در مناطق شمالی کشور از جمله گرگان، دستگیر و به زندان شوروی در رشت منتقل شد. «شاملو پس از گرفتاری در زندان سیاسی به تدریج مسیر خود را از لیبرالیسم به سوسیالیسم تخیلی تغییر می‌دهد» (فلاح‌خواه، ۱۳۸۵: ۴). منش سیاسی شاملو را جهان‌بینی او می‌سازد. حمیدرضا اسماعیلی جهان‌بینی شاملو را اومانستی و اندیشه‌های او را سکولار و اشعار او را حاوی فرهنگ مدرنیسم می‌داند و معتقد است که «شاملو در دوره‌ای طرفدار فاشیست‌ها بوده و در دوره‌ای طرفدار کمونیست‌ها، اما عنصر اعتراض، اومانیسم و سکولاریسم همواره در شعر او حضور داشته است» (اسماعیلی، ۱۳۹۰: ۲۵). شاملو با مطالعه اشعار گارسیا لورکا، پل الوار و ولادیمیر مایاکوفسکی، تحت تأثیر اندیشه‌های غرب و شرق قرار گرفت و بعدها به سرودن اشعار سیاسی روی آورد. به‌طور کلی، شاملو با داشتن خصلت‌های مبارزه‌طلبی و آزادی‌خواهی و ذائقه‌ای یکسان در برخورد با ظالمان، از منشی ثابت و پایدار برخوردار بود. اوضاع سیاسی-اجتماعی حاکم بر دوره اولیه زندگی شاملو (دوره پهلوی)، از او یک مبارز سیاسی با اندیشه‌های روشنفکرانه ساخت و اوضاع جدید و تغییرات و تحولات انقلاب اسلامی او را به فردی مهجور و عزلت‌نشین بدل کرد. بیشتر دوران زندگی شاملو در عرصه سیاست و مبارزه با بی‌عدالتی سلسله پهلوی سپری شد. او در تمام عمر از خصلت‌های

در تهران و ۱۷ نفر در خوزستان کشته و ۱۵۱ نفر در شهرهای مختلف ایران مجروح شدند. «این شعر که تمام تمثیل‌ها و تصاویر آن در خدمت نمایاندن فضای یک‌روز خاص از تاریخ ایران است، اندیشه‌های انقلابی و عصیانگر شاعر را با لحنی پرخاشجویانه به رشته کشیده است» (سلاجقه، ۱۳۸۷: ۱۳۷).

ب) دوره دوم (بعد از ظهور آیدا): از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۷۹

این دوره شامل مجموعه‌های آیدا/ در آینه، آیدا/ درخت و خنجر و خاطره، ققنوس در باران، مرثیه‌های خاک، شکفتن در مه، ابراهیم در آتش، دشنه در دیس، ترانه‌های کوچک غربت، مدایح بی‌صله، در آستانه، و حدیث بی‌قراری ماهان است. اشعار این دوره، تاحدودی با سروده‌های دوره قبل متفاوت است. شاعر دیگر آن روحیه داغ سیاسی را ندارد و رفته‌رفته از اجتماع دور می‌شود و به تنهایی پناه می‌برد و گویی به انزوا کشیده می‌شود. به‌گفته خودش، بارها می‌کوشد که از شهر بگریزد و در گوشه دهی یا مغازه‌ای خود را مدفون کند، اما دریغ می‌خورد از اینکه اسیر و دربند تن خاکی است. «او در واقع از آیدا، این محبوب و مخاطب یگانه، به کل مردمان می‌رسد و این بار با مهری فراتر و نگاهی جهانی‌تر و زیباتر به مردم می‌نگرد» (سرکیسیان، ۱۳۸۱: ۵۸۰-۵۸۱). برای نمونه، سروده‌های هجرانی بیانگر دوری از سیاست و سیاست‌زدگی است.

چه هنگام می‌زیسته‌ام؟! کدام مجموعه پیوسته روزها و شبان را من/ اگر این آفتاب/ هم آن مشعل

کال است/ بی‌شبنم و بی‌شفق/ که نخستین سحرگاه جهان را آزموده است (شاملو، ۱۳۸۷: ۸۰۹).

یا قطعه هجرانی سوم:

که ایمن و کجاییم/ چه می‌گوییم و در چه کاریم؟! پاسخی کو؟/ به انتظار پاسخی/ عصب می‌کشیم و به

لطمه پژواکی کوهوار/ درهم می‌شکنیم (شاملو، ۱۳۸۷: ۸۱۳).

در این قطعات، شاعر دلتنگی‌های خود را به‌تصویر می‌کشد و با طرح سؤالاتی فیلسوفانه به‌دنبال پاسخ‌های معقول می‌گردد.

۲. اجتماع‌گرایی و بحران مشروعیت

اجتماع‌گرایی شاملو به‌شیوه یورگن هابرماس در مواجهه با بحران مشروعیت یکی دیگر از کنش‌های شعری اوست که در ارتباط با افراد جامعه شکل می‌گیرد. اجتماع‌گرایی از نظر ماس

و تو از جانب من / به آن کسان که به زبانی معتادند / و اگر زبانی نبرند که با خوی‌شان بیگانه بود / می‌پندارند که سودی برده‌اند و به آن دیگر کسان / که سودشان یک‌سر / از زبان دیگران است / و اگر سودی بر کف شمارند / در حساب زبان خویش نقطه می‌گذارند، بگو: دلتان را بکنید / بیگانه‌های من دلتان را بکنید... دلتان را بکنید که در سینه تاریخ ما / پروانه پاهای بی‌بیکر یک دختر / به جای قلب همه شما / خواهد زد پرپر (شاملو، ۱۳۸۷: ۴۱).

شاعر با این توصیه هردو قطب را به وحدت فرامی‌خواند و مایل است که قطب‌ها با یکدیگر دوست باشند. با اینکه می‌داند یکی در این میان پیروز خواهد شد و دیگری به کام مرگ خواهد رفت. این همان اجتماع‌گرایی (هم‌فراخوانی یا کنش ارتباطی) شاعر است. این دو قطبی بودن، در قطعات «برای خون و ماتیک» (انسان و شیطان)، «تا شکوفه سرخ یک پیراهن» (زحمتکشان و احمقان)، «قصیده برای انسان ماه بهمن» (شاعران و شاعرنمایان)، «تنها» (اختران پرپر شده بر سنگ‌فرش خیابان‌ها و تماشاگران)، «کیفر» (تنوع زندانیان)، «مرثیه» (غنچه‌ها و دست ستم‌آلود گل‌چین‌ها) و... نیز جریان دارد. شاملو در این زمینه بیشتر از اشعار تقدیمی بهره می‌جوید و در بسیاری از آنها از نماد استفاده می‌کند. آنچه بیشتر در این‌گونه اشعار مشاهده می‌شود، ستیزی است که میان آنچه هست و آنچه باید باشد جلوه‌گر است. در این‌نوع اشعار، همیشه عامل یا عواملی هستند که مانع شکل‌گیری کنش ارتباطی (بحران مشروعیت) می‌شوند و نمی‌گذارند فریادهای دادخواهی و عدالت‌طلبی شنیده شود. نکته حائز اهمیت، احساسات شعری و علایق خاص شاعر است که مبتنی بر آمال او است. آرزو و احساسات دو وجه از دلبستگی هستند که در نیازها ریشه دارند. از آنجا که شاملو، طبق نظریه ماس، نیازهای جامعه سالم را در حیطة آزادی و به دور از بحران مشروعیت می‌داند و علاقه دارد که آنها را به دیگران بشناساند، برای معرفی این نیازها در جامعه دموکرات و نیز شناخت خود، سعی می‌کند با زبانی انتقادی، که یگانه‌ابزار ارتباطی و ابزار سلطه بشر بر طبیعت است، آنها را به مخاطبان خویش بشناساند.

۳. اعتراض و انتقاد

اعتراض و انتقاد از کنش‌های شعری بارز شاملو است؛ خصوصاً در دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷). اعتراض و انتقاد شاملو بیشتر در اشعار سیاسی او دیده می‌شود. این‌گونه اشعار معمولاً شامل اشعار دوره اول او است و در دوره دوم، که سیاست در اشعار او رنگ می‌بازد، اعتراض و انتقاد

هم‌زمان با کودتای ۲۸ مرداد، سروده شده است. حادثه‌ای که بازتاب تلخی از جامعه آن زمان به‌تصویر می‌کشد، تاریخی که پر از وقایع ناگوار است. این سروده با پیش‌چشم‌داشتن واقعیت‌های جامعه آن زمان، حقایق را به زبان ساده بیان می‌کند. در این قطعه، که منظومه‌ای نسبتاً بلند در قالب سپید است، موتیف‌های تکراری در روایت افسانه‌ها بسیار به‌کار برده شده است. اطناب و ایجاز توأم در این سروده دیده می‌شود. این سروده با جمله معروف «یکی بود یکی نبود» آغاز می‌شود که در شیوه روایت افسانه کاربرد فراوان دارد. شاعر با آوردن عبارتی کهن در افسانه‌ها (زیر گنبد کبود)، مخاطب را به شنیدن افسانه فرامی‌خواند، افسانه‌ای که بی‌گمان امروز مصداق حقیقی خود را پیدا کرده است. افسانه با معرفی سه پری ادامه پیدا می‌کند که هنگام غروب در کنار یکدیگر نشستند و چون ابر بهاری گریه و زاری سر داده‌اند: یکی بود یکی نبود / زیر گنبد کبود / لخت‌وعور تنگ غروب / سه تا پری نشسته بود / زار و زار گریه می‌کردن پریا / مژ ابرای باهار گریه می‌کردن پریا (شاملو، ۱۳۸۷: ۱۹۵).

شاعر در ادامه این سه پری را توصیف می‌کند و مدام با آوردن موتیف‌های افسانه‌ای زیبایی آنها را به رخ می‌کشد:

گیسشون قد کمون رنگ شبق / از کمون بلن ترک / از شبق مشکی ترک (همان).

فضاسازی در این سروده از اهمیت خاصی برخوردار است. شاعر قهرمانان این افسانه را بین دو فضای تیره معلق نگه داشته است؛ یکی فضای افسانه‌ای و اسطوره‌ای پشت سر آنها که از آنجا آمده‌اند و اکنون در سیاهی تاریخ محو شده است، و دیگری فضای حال حاضر که بر آن فرود آمده و نظاره‌گر آن هستند:

روبه‌روشون توافق شهر غلامای اسیر / پشتشون سرد و سیا قلعه افسانه پیر (همان).

دنیای پشت سر پری‌ها بیانگر یک روایت تلخ و دردناکی است که با گذشت روزگار روایت می‌شود. دنیایی که تاریک و سیاه است و از آن ناله‌های شبگیر انسان‌های دربند به گوش می‌رسد و دنیایی که در برابر خود می‌بینند، نیز دنیای پر از ظلمت و وحشت است، دنیایی که غلامان در آن به اسارت گرفته می‌شوند و صدای زنجیر اسارت از همه‌جا شنیده می‌شود:

از افق جیرینگ جیرینگ صدای زنجیر میومد / از عقب از توی برج ناله شبگیر میومد (همان).

گریه و زاری پری‌ها بیان‌کننده درد و رنجی است که انسان‌ها در طی تاریخ و با گذشت زمان یکی پس از دیگری و نسل به نسل به دوش می‌کشند. شاعر در این روایت حکم راوی را دارد

و گاهی با پری‌ها گفت‌وگو می‌کند و علت گریه و زاری آنان را جویا می‌شود، اما پری‌ها فقط گریه می‌کنند و حرفی نمی‌زنند و پاسخی نمی‌دهند:

پریا گشنتونه؟ / پریا تشنه‌تونه؟ / پریا خسته شدین؟ / مرغ پر بسته شدین؟ / چیه این های‌هاتون؟ / گریه‌تون وای‌وای‌تون؟ / پریا هیچ‌چی نگفتن، زار و زار گریه می‌کردن پریا / مٹ ابرای باهار گریه می‌کردن پریا (همان، ۱۹۶).

در ادامه، راوی افسانه، که خود شاعر است، آنها را به شهر ایده‌آل و ذهنی خود دعوت می‌کند، شهری که در نظر او فارغ از هر نوع ظلم و تباهی است و همه‌چیز بر وفق مراد است:

نمیاین به شهر ما؟ / شهر ما صداش میاد، صدای زنجیراش میاد (همان).

امشب تو شهر چراغونه / خونه دیا داغونه / مردم ده مهمون‌مان... (همان، ۱۹۷).

در این گفت‌وگو، شاعر از پری‌ها فاصله می‌گیرد و آنها را فراموش می‌کند و در رؤیاهای خویش غرق می‌شود «و در نتیجه پیوستن به این فانتزی، به‌نوعی از پری‌ها جدا می‌شود و به رؤیای زیبای خود پناه می‌برد، رؤیایی که در آن شهری فارغ از ظلم و تباهی بنا شده و همه‌چیز بر وفق مراد است» (سلاجقه، ۱۳۸۷: ۲۸۰)، اما پس از مدتی از حقیقت آگاه می‌شود و این خیال‌بافی‌های فانتزی به تراژدی سوزناکی بدل می‌گردد. شاعر، پس از بیرون‌آمدن از دنیای تخیل، واقعیت‌های اجتماع را با چشم باز می‌بیند و احساس می‌کند و آن‌گاه به حقیقت می‌رسد: دنیای ما قصه نبود / پیغوم سربسه نبود / دنیای ما عیونه / هرکی می‌خواد بدونه / دنیای ما خار داره / بیابوناش مار داره / هرکی باهاش کار داره / دلش خبردار داره / دنیای ما بزرگه / پر از شغال و مگرگه (همان، ۲۰۰ و ۲۰۱).

۵. بیان ظلمت و خفقان حاکم بر جامعه

ایجاد فضای ظلمانی و خفقان‌آور از ویژگی‌های حاکمان مستبد و خودکامه است که در هیچ دوره‌ای از چشم مردم خصوصاً شاعران مخفی نمانده است. جامعه عصر شاملو در دوره پهلوی به مردم بی‌گناه آسیب می‌رساند و آنان را از بی‌عدالتی‌ها و خیانت‌های خود بی‌خبر می‌گذاشت. بیان ظلمت و خفقان به تعبیر متفاوت و بارها در اشعار شاملو به چشم می‌خورد. او، همان‌طور که از برملاکردن حقیقت هراسی نداشت، از بیان ظلمت و خفقان حاکم بر جامعه نیز بیم نمی‌ورزید؛ چراکه شاعری سیاسی بود و ضروری می‌دانست که در برابر دولت ظالم از ابراز و اظهار واقعیت خویش‌داری نکند؛ برای نمونه، شعر «شبانه»، که به گوهر مراد تقدیم شده است، از نمونه‌های روشن این ویژگی است:

کوچه‌ها تاریک دکونا بسته‌س / خونه‌ها تاریک تاقا شیکسته‌س / از صدا افتاده تار و کمونچه / مرده می‌برن کوچه به کوچه (شاملو، ۱۳۸۷: ۴۴۶).

«این شعر هم در زمان خود به‌عنوان شعر سیاسی معروف شد. در این شعر، اجتماع ایران در یکی از شب‌های تاریک تاریخ توصیف شده است» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۶۳۳).

۶. نتیجه‌گیری

در تحلیل جامعه‌شناختی اشعار احمد شاملو با استفاده از نظریه «عمل»، شاملو عامل و کنشگری است که نقش بازیگر را در جامعه ادبی ایفا می‌کند. منش (ذهنیت) شاملو با در نظر گرفتن نوع تربیت فردی و اجتماعی او در جامعه شکل می‌پذیرد. شاعر با ذائقه خاص خود، در مواجهه با آشفتگی میدان قدرت که حاکمیت را یگانه‌وسیله سلطه بر اذهان مردم می‌داند، به میزان برخورداری از سرمایه‌های موجود، سبک زندگی خود را انتخاب می‌کند و با توجه به جایگاهی (قطب استقلال) که در آن قرار می‌گیرد، موضع‌گیری‌ای به‌شدت منفی از خود نشان می‌دهد. شاعر در اثر تضاد دیالکتیکی (بین منش و میدان) از خود کنش نشان می‌دهد و فرآیند آن نوآوری و پیدایش شعر نو در میدان تولید ادبی، خصوصاً زیرمیدان تولید شعر است. منش شاعر، در مواجهه با آشفتگی میدان قدرت، در کنش او تأثیر شگرفی می‌گذارد. در نتیجه، فرآیند آن برای شاعر، سرودن شعر و خلق اثر ادبی در میدان ادبی، خصوصاً زیرمیدان تولید شعر است. شاعر با سرودن شعر به کاستی‌های موجود در جامعه اشاره می‌کند و از بی‌عدالتی قدرت حاکم پرده برمی‌دارد و به افشای خیانت دست می‌زند.

پی‌نوشت

1. Anne Louise Germaine de Staël-Holstein
2. Lucien Goldmann
3. Theodor Ludwig Wiesengrund Adorno
4. Erich Kohler
5. Mikhail Mikhailovich Bakhtin

منابع

اسکارپیت، روبر (۱۳۹۲) *جامعه‌شناسی ادبیات*. ترجمه مرتضی کتبی. چاپ یازدهم. تهران: سمت.
اسماعیلی، حمیدرضا (۱۳۹۰) *انقلاب و فرهنگ سیاسی ایران*. تهران: مهر.

اشرف، احمد، و علی بنوعزیزی (۱۳۹۳) *طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران*. ترجمه سهیلا ترابی فارسانی. چاپ سوم. تهران: نیلوفر.

بوردیو، پیر (۱۳۹۶) *نظریه کنش*. ترجمه مرتضی مردیها. چاپ هفتم. تهران: نقش‌ونگار.

پارسانسب، محمد (۱۳۹۶) *جامعه‌شناسی ادبیات فارسی*. چاپ چهارم. تهران: سمت.

پرستش، شهرام (۱۳۸۸) «بررسی ساختاری زیرمیدان تولید شعر در ایران». *جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*. شماره ۱: ۲۳-۳۸.

پرستش، شهرام (۱۳۹۰) *روایت نابودی ناب*. تهران: ثالث.

جمشیدیه، غلامرضا، و شهرام پرستش (۱۳۸۶) «دیالکتیک منش و میدان در نظریه عمل پیر بوردیو». *نامه علوم اجتماعی*. شماره ۳۰: ۱-۳۲.

حقوقی، محمد (۱۳۸۷) *شعر زمان ما*. تهران: نگاه.

روحانی، حسن (۱۳۸۸) «درآمدی بر نظریه سرمایه فرهنگی». *راهبرد*. سال هجدهم. شماره ۵۳: ۵-۳۶.

سارتر، ژان پل (۱۳۴۸) *ادبیات چیست؟ ترجمه ابوالحسن نجفی و مصطفی رحیمی*. تهران: زمان.

سرکیسیان، آیدا (۱۳۸۱) *بامداد همیشه*. تهران: نگاه.

سلاجقه، پروین (۱۳۸۷) *امیرزاده کاشی‌ها*. چاپ دوم. تهران: مروارید.

شاملو، احمد (۱۳۸۷) *مجموعه آثار دفتر یکم: شعرها*. چاپ هشتم. تهران: نگاه.

شفیعی‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۶) *تازیانه‌های سلوک*. چاپ دوم. تهران: آگاه.

شمیسا، سیروس (۱۳۸۳) *راهنمای ادبیات معاصر*. تهران: میترا.

شویره، کریستین، و اولیویه فونتین (۱۳۸۵) *واژگان پیر بوردیو*. ترجمه مرتضی کتبی. تهران: نی.

فاضلی، محمد (۱۳۸۶) *جامعه‌شناسی مصرف موسیقی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

فلاح‌خواه، فرهاد (۱۳۸۵) «مروری بر اندیشه احمد شاملو». *ادبیات فارسی*. شماره ۵: ۵۷-۷۶.

گرنفل، مایکل (۱۳۹۳) *مفاهیم کلیدی پیر بوردیو*. ترجمه محمدمهدی لبیبی. چاپ دوم. تهران: افکار.

مرتضوی، سیداحمد؛ ایرج ساعی ارس، و سعید معدنی (۱۳۹۶) «بررسی بازتاب ستیز اجتماعی در اشعار

احمد شاملو با مفاهیم جامعه‌شناسی یورگن هابرماس». *علوم اجتماعی*. شماره ۷۹: ۲۳۵-۲۶۸.

هابرماس، یورگن (۱۳۷۷) «نظریه کنش ارتباطی». ترجمه ابراهیم سلطانی. *مجله کیان*. سال هشتم.

شماره ۴۵: ۱۵۷-۱۵۹.